

Hacı Kərim Sanılı taleyinin "37" vəhşəti "ağrı yaddaşı"nda

Bəli, hamımızın müasir Azərbaycan ədəbiyyatının taleyində ürəyimizə vurulan qanlı damğalardan birini - "37" qurbanlarının taleyinə vurulan ağır zərbəni unutmamalıdır - "37" qurbanları yaşasa idilər, ədəbiyyatımıza daha hansı təhəllüklər bəxş edəcək idilər - düşüncəsi olub. Çünki o qurbanların bugünkü dövrdə ədəbiyyatımızı bəzəyən əvəzsiz inciləri hər mütləq qəlbimizi rıqqətə gətirir. Bu incilərin sahibi bəlkə də, bəli, yəndə də ürək yanğısı ilə deyək ki, yaşasaydılar, ədəbiyyatımız daha nələrlə bəzənəcəkdik... İstər ölüm dramaturq Hüseyn Cavidimiz, bayrağımıza ruh verən Əhməd Cavadımız, istər gənc ömründə

AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşlarının, o cümlədən, alimin sədəqətli ömrü-gün yoldaşı fil.ü.f.d. Səvdə Qasimovanın böyük əməyi vardır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, kitabda maarifçi ziyalı Hacı Kərim Sanılının həyatı, Azərbaycançılıq məfkuresi uğrunda çox böyük ustalıqla gizlin və bir o qədər də ehtiyatla apardığı islahatlar və bunların nəticəsində taleyinə vurulan ağır zərbələrdən söz açılır.

Kitabda yer alan "Qaytarılmış borc" başlıqlı yazıda XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr zamanı xalqın üzləndiyi bəlalər, bu bəlalara göz yumma bilməyib fəaliyyətini xalqın maariflənməsi yolu ilə qurub, bu yolda təqib və təzyiqlərə məruz qalmalarına rəğmən özünü, hətta doğmalarının təhlükə altına qoyan ziyalıların taleyindən məqamlar diqqət mərkəzinə çəkilir. Bu ziyalıların içindəki əsl əməl və məfkuresinə, bunlardan doğan fəaliyyətində sezişən məqamlar ucubətindən həbs olunmaqlara sarsılmaz dözümlülük və mətinlik nümayiş etdirən Hacı Kərim Sanılı idi. Sanılının hələ kiçik yaşlarından min bir əzabla aldığı təhsil onun gələcək fəaliyyətinin təməli idi. Sanılının yaşadığı uşaqlıq acılarını tam çəkildə real faktlarla müəllif bu məqalədə oxucuya təqdim edir.

qurub vəhşətini...təbiətin daha hansı əsrarəngizini öz zəngin baxışlarıyla sənət aləmlərində canlandıracaq və yaşadacaqdılar...Bəli, budur "37" vəhşəti və vəhşəti...Xalqın səsinə öz sənət aləminin məhsullarıyla ucaldanların qanına susamışlar təkcə şair və yazıçı şəxsiyyətlərini deyil, həm də xalq qəflətinə düşər edənərlə öz əməlləri ilə meydan oxumaq iqtidarında olan, bu yolda ölümün gözüne dik-dik baxanların - maarifçilərin də məhvi üçün hər iyrənc üsuldan istifadə etdilər. Əməllərinin də nəticələri "37" qurbanları ilə tarixləşdi.

Belə qurbanlardan biri də Hacı Kərim Sanılı idi. Bu insanın Azərbaycan xalqının maariflənməsi uğrunda apardığı siyasi və ictimai islahatlar maarifçilik və ədəbiyyatşünaslıq tarixinin səhifələrində öz əksini tapsa da, gizli qalanlar, bizim bildiklərimizdən fərqli, həm də əhəmiyyətli dərəcədə fərqli məqamlar vardır. "37" vəhşəliyinin qurbanı olanların, təbii ki, gözə görünən və gözə görünməyən "günahları" var. Hansı ki, bu "günahlar" ucubətindən "37" səbəbkarları tərəfindən ağır "cəzalandırılmışdır". Əslində, onlar - səbəbkarlar əgər bu qurbanların daha hansı ruhdə, mənevəviyyatda yaşadıklarını tam şəkildə anlamış olsaydılar, bu vətənpərvərləri nəinki güllələmək və ya daha "yüngül" üsullarla ölümə məhkum edərdilər, hətta "Haqqı özündə bulan" Nəsimi kimi dərslərinin soyulmasını belə az bilirdilər.

Bəli, maariflənmə oyanma demək idi. Hansı ki, bu yolda mühitə uyğun olaraq təcridən addımlamağa başlayan sırasındadır Hacı Kərim Sanılı. Dəfərlərlə məhkumluq həyatı yaşamış bu insanın siyasi düşüncəsinin zəngin olması ondan bəlli olur ki, hakim dairələrə məktub yazıb azad olunmasını xahiş edərkən mövcud siyasi rejimə, bolşevizmə yüksək rəğbətini ifadə edir, bu rəğbətini şagirdlərə tədris etdiyi elmlər sırasındadır təbii ki, bütün həyatını bu yolda fəda etmişdir. Nəco ki, "37" qurbanları xalq rifahı naminə qurban çevrildilər, eləcə də onların həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı lap incə, gizləndə öriməkdə olan məqamları üzə çıxaran, gecəsinə-gündüzünə qatan ziyalının həyatı, sözün əsl mənasında, möhür bu yolda qurban olmuşdur. Bəli, bu, qəlbli Türkcülük - Azərbaycançılıq məfkuresindən ibarət olan professor Cəlal Qasımov şəxsiyyəti idi... Buna görə də "Sağlığında qiymət verin insanlara" misrasının əsl icraçısı olan, elə professorun sağlığında iken onun fəaliyyətini layiqincə dəyərləndirən hörmətli alim professor S.Rzasov C. Qasımovun ömrü yolunu belə ifadə edir: "Ömrünü "37"yə həsr etmiş, fiziki və mənevəi varlığını "37"nin ölüm tozu qalxan qovluqları arasında şam kimi yandırmış professor Cəlal Qasımov..."

Hacı Kərim Sanılı ilə bağlı əsl həqiqəti də elə azı onun qədər xalq rifahı naminə yaşayan, ürək yandıran təəssüflə "mərhum" kolmosini adının əvvəlinə yazdığı professor Cəlal Qasımov açmışdır. Sözün əsl mənasında, bu fədakar insanın "37" vəhşətinin qurbanlarının həyatı ilə dərinlən maraqlanması, ədəbiyyatın və tarixin verdiyi məlum məlumatlara qane olmaması professorun elmi yaradıcılığı boyu izlənilir. C. Qasımov DTX-nin səlahiyyətli əməkdaşı olduğu zamanlarda orada qorunan arxiv sənədləri əsasında əldə etdiyi məlumatları elmi şəkildə izah edərkən artıq bundan sonra xalqa çatdırmağın vacib məsələ olduğunu dərinlən anlamış və bunu həyata keçirmək üçün, demək olar ki, bütün həyatını bu yolda fəda etmişdir. Nəco ki, "37" qurbanları xalq rifahı naminə qurban çevrildilər, eləcə də onların həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı lap incə, gizləndə öriməkdə olan məqamları üzə çıxaran, gecəsinə-gündüzünə qatan ziyalının həyatı, sözün əsl mənasında, möhür bu yolda qurban olmuşdur. Bəli, bu, qəlbli Türkcülük - Azərbaycançılıq məfkuresindən ibarət olan professor Cəlal Qasımov şəxsiyyəti idi... Buna görə də "Sağlığında qiymət verin insanlara" misrasının əsl icraçısı olan, elə professorun sağlığında iken onun fəaliyyətini layiqincə dəyərləndirən hörmətli alim professor S.Rzasov C. Qasımovun ömrü yolunu belə ifadə edir: "Ömrünü "37"yə həsr etmiş, fiziki və mənevəi varlığını "37"nin ölüm tozu qalxan qovluqları arasında şam kimi yandırmış professor Cəlal Qasımov..."

Bəli, alimin alim haqqında dəyərləndirməsi həqiqətin əsl ifadəsidir. Cəlal müəllim, həqiqətən də, bu yolda ömrü fəda edəcəyini bilib-bilə geri dönməyəcəyini sanki and içmişdi və andına da sadiq qalaraq bu haqda neçə dəyərli və sanballı əsər ortaya qoydu... Onlardan biri də kiçik həcmdə böyük həqiqət daşıyan, yəndə də ürək yandıran təəssüflərlə söyləyərkən, alimin ölümündən sonra işıq üzünü görən, "37" vəhşətinin ağırlıqlarından olan maarifçi şəxsiyyət Hacı Kərim Sanılı haqqında həqiqətləri tarixləşdirən "Ağrı yaddaşı" kitabıdır.

Kitab haqqında ilk söz mərhum folklorşünas alim, AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyevə məxsusdur. Kitabın adı da möhür alimin kitabın mahiyyətini əks etdirən fikirlərindən qaynaqlanaraq "Ağrı yaddaşı" adlanır.

Kitabın maraqlı "Son söz əvəzi" adlı məqaləsi professor Cəlal Qasımov məktubini dərinlən bilən və sevon ziyalı, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Məhribən Cavadlıya məxsusdur. Kitabın orsoyo gəlməsində

"Pulsuz təhsil" adlı məqalədə müəllif Sanılının Azərbaycan övladlarının savadlanmasında möhür təhsilin, ilk növbədə, pulsuz olması ilə bağlı düşüncələrindən, bu düşüncələrdən yola çıxaraq gördüyü işlərdən bəhs edir. H.K. Sanılı qızların savadsız olması ilə bağlı ürək ağrısı keçirir, bu ağrıya dözməyərək Gəncə quberniyasında rus-müsləman qız məktəbi açır. Bu haqda sözügedən məqalədə müəllif ətraflı söhbət açır.

"Məktəbdə əsgər dəstəsi" adlı məqalədə isə Qazax qəzasının Dağ Kəsəmənin kəndində açıldığı məktəbdəki həyata keçirdiyi fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin əsl haqqında geniş məlumat verilir və arxiv sənədlərində qorunan faktlar əsasında maarifçinin fəaliyyətindən, həm də həyata keçirdiyi təhsil islahatlarından bəhs edilir. Çar məmurlarının ayıq tərpnəpənək millətinin təhsillənməsi üçün canını az qala fəda edən bir insanın fəaliyyətindən duyduğu düşməsi nəticəsində həmin vaxtlarda həbs olunması Sanılının fəaliyyətinin axsatsa da həbsdən qurtulan kimi fəaliyyətində yenidən davam etməsi onun tükənməz vətən sevgisindən xəbər verir.

"15 manatın xifəti" başlıqlı məqalədə müəllif, Sanılının ona ən yaxşı müəllim kimi verilən mükafatı 15 manat rüsvət ucubətindən çox sonra əldə etməsindən ətraflı bəhs edir. Bu bəlmədə müəllif təkcə onun müəllimlik fəaliyyətindən deyil, həm də ictimaiyyətçi, Qazax rayonunun əhalisinin ağır iqtidasi vəziyyətini də düşünən bir insan kimi fəaliyyətindən də söhbət açır. Lakin ziyalının bu qədər fədakarlığı onun şəxsi dünyasının - ailəsinin də böyük fəlakətlərə düşməsinə gətirib çıxarır. Həyat yoldaşına Sanılının yalan ölüm xəbərinin verilməsi, bu xəbərə dözməyən qadının dünyasını dəyişməsi, ən kiçik övladının da anasızlığa tab gətirə bilməyib dünyasını dəyişməsi Sanılıni sarsıtırsa da bu kədər sonrakı fəaliyyətini üstələyir bilmir.

Tərtib etdiyi "Böyüklər üçün əlifba" kitabı Sanılının maariflənmə işlərində atdığı uğurlu addımlardan biri idi. Kitabda müəyyən qədər qüsurlar mövcud olsa da savadsız böyüklərin də bu bələdan qurtarması üçün kitab ilkin dəstək və kömək idi. Müəllif bu barədə ətraflı məlumat verərək Sanılının həmin uğurlu fəaliyyətinin də tənqidə məruz qaldığını, lakin yəndə də bu mətin insanın öz mövqeyindən dönmədiyini faktlarla izah edir.

Fəaliyyətinin çar Rusiyası tərəfindən ciddi çəkildə təqib olunması nəticəsində maarifçi-ziyalı fəələrlə həbs olunur, onun həbsi də uşaqlarının başsız qalması ilə nəticələnir. Bununla yanaşı Sanılının xalqın rifahı naminə həyata keçirdiyi gizli fəaliyyəti də yarıncıq qalır. Bütün bu mərhumiyyətlər Sanılıni məcbur edir ki, o hakim dairələrə müraciət edərkən bəraət istəsin. Sanılının bu barədəki yanaşmasını əks etdirən tarixi faktları üzə çıxaran müəllif yazılan ərizələrin real tarixini əks etdirən sənədləri DTX-nin arxivindəki sənədlərə əsasən oxuculara təqdim edir.

Həbsdən növbəti dəfə qurtulan H.K. Sanılı yəndə də dərslik tərtib edib nəşr etdirməyi özünə əsas borc bilir və "Türk əlifbası" dərsliyini nəşr edir. Dərslik müəyyən tənqidlərlə üzlaşsa da o dövr üçün böyük uğur hesab olunur. Bu dərsliyi növbəti dəfə 1927-ci ildə Ə.Məhzunla birlikdə nisbətən təfərrüfatla yenidən nəşr etdirir. Dərslikdə azyaşlılar üçün tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan, müəllifi özü olan şeirlərini də təqdim edir.

Hacı Kərim Sanılının yaşadığı sonrakı dövrdə də eyni sevgi və əzmiyyətlə həyata keçirdiyi maarifçi ideyalarını, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, dövrlət arxiv sənədlərində qorunan tarixi faktlarla yenidən işıqlandıran və bunları olduğu kimi oxucu iltiyarına təqdim edən professor Cəlal Qasımovun belə fədakarların fəaliyyətinin əsl mahiyyətini üzə çıxararaq onların həyatını tarixə qovuşdurması ölçüyəgəlməz dərəcədə uğurlu və müvəffəqiyyətli tədqiqatdır. Əgər professor yaşasa idi, daha neçə-neçə sanılıların əsl fəaliyyət müccələrlərini apkarlayardı, bunu yalnız Uca Yaradan bilir...Ruhunuz şad olsun, Ustad!

Aytən CƏFƏROVA,
Filiologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Naxçıvan Bölməsi